

Az ezredforduló magyar olvasáskultúrája a Kárpát-medencében

Az olvasás nemcsak egy az ún. szabadidős tevékenységek közül, hanem kitüntetett, mondhatni, szimbolikus szereppel rendelkező cselekedet. Különleges vonása nem merül ki abban, hogy nehezen képzelhető el „háttértevékenységként” (mint a rádióhallgatás és televíziónézés vagy akár a zenehallgatás), hanem főleg abban az értékegyüttesben ölt testet, amelyet a „fontos dolgok” széles választékából magához vonz. Korábbi kutatásokból tudjuk, hogy a gyakori és esztétikai értékekre koncentráló könyvolvasás – szociológiai értelemben – tendenciaszerűen együtt jár a *harmonikus, kreatív, az embertársaira, más értékorientált kulturális tevékenységekre és információkra egyaránt nyitott, toleráns személyiség* vonásokkal.¹

Az alábbiakban – az ezredforduló olvasási szokásainak ismertetése után – az olvasás érték-„holdudvarának” egy speciális szeletét: az egyént a társadalom különböző alakzataival összekötő identitástudatot, azon belül is a nemzeti közösséghez (szorosabban vagy lazábban) fűződő nemzeti azonosság-tudatot, illetve ennek az olvasási teljesítményekkel való kapcsolatát vesszük górcső alá. A magyar olvasáskultúra és nemzettudat vizsgálatára immár Kárpát-medencei méretekben tudunk ismét vállalkozni.

A közép-európai rendszerváltozási folyamat egyik pozitív következményeként ugyanis csaknem másfél évtizede van lehetőségünk – szellemi profiljuk minél hívebb megrajzolása céljából – a határon inneni és túli magyarság különböző regionális csoportjainak összehasonlító szociológiai vizsgálatára. A kilencvenes évek első felében és derekán egy felméréssorozat révén a Kárpát-medence nyolc országának (Szlovákia, Ukrajna, Románia, [Kis-]Jugoszlávia, Horvátország, Szlovénia, Ausztria és Magyarország) felnőtt magyar népesség tudati jellemzőit mértük fel.²

Az ezredforduló-közeli években – országonként a korábbinál szélesebb és megbízhatóbb bázison – újabb vizsgálat-sorozatra nyílt lehetőségünk. Ennek során – Tomka Miklós vallásszociológussal – *Erdély* (1998), *Kárpátalja* (1999), *Felvidék* (1999), *Vajdaság* (2000) és *Magyarország* (2000) felnőtt (18 éven felüli) magyar lakosságának (500 főtől 1000 főig terjedő) reprezentatív mintáin végeztünk kérdőíves felmérést a nemzeti, vallási és kulturális identitástudat témakörében. (A vallásosság kérdésével itt nem foglalkozunk, mert az erre vonatkozó vizsgálati eredményekről Tomka Miklós számolt be.)³

Könyvolvasás és olvasmánybeszerzés

A 2000-ben végzett magyarországi felmérés – 1985-ös reprezentatív vizsgálatunkhoz képest – jelentős *visszaesést* tapasztalt: a 18 éven felüli *könyvolvasók* (a felmérést megelőző évben legalább egy könyvet elolvasók) aránya 64%-ról 49%-

ra, az ún. *rendszeresen* (havi átlagban legalább egy könyvet) olvasók aránya pedig 19-ről 12%-ra csökkent.

1998 és 2000 közötti felmérési adatok alapján Erdélyben és Kárpátalján a felnőtt magyarok 65-70%-át találtuk könyvolvasónak, Felvidéken és a Vajdaságban pedig 60-60%-át – tehát mindenütt többet olvasnak, mint Magyarországon (49%). (A rendszeres olvasók aránya határon túl is a magyarországi érték [12%] körül mozgott, csak Erdélyben volt valamivel magasabb.) Sajátos módon: a kevésbé modernizálódott keleti térségek (Erdély, Kárpátalja) tradicionális értékrendjének szellemi talaján nagyobb olvasási aktivitás terem, mint a modernizáltabb felvidéki és délvidéki magyarság köreiben; nem is beszélve az európai integráció küszöbén álló anyaországról, amely – a Kárpát-medence leggyengébb olvasási teljesítményéből kiolvashatóan – nem tartja európai csatlakozása fontos feltételének a könyvkultúrát. Fogyatékos polgári értékvilággal társuló modernizációs folyamat egyfelől, polgári értékeket ápoló premodern állapotok másfelől: többszörösen is ellentmondásos helyzet kontúrjai rajzolódnak ki! Persze csak akkor beszélhetünk igazi ellentmondásról, ha – azon korábbi felmérési tapasztalatokra támaszkodva, amelyek az aktív olvasás szoros vonzáskörében többek között a kreativitás és a nyitottság értékeit találták – elfogadjuk, hogy a „polgári” jelző bizonyos kulturális értékvilágokra s annak részeként az (aktív) olvasói magatartásra is alkalmazható, és nem tekintjük (legfrissebb tapasztalataink csábításának engedve) egyre inkább *premodern* jelenségnek. Bonyolítja a helyzetet, hogy azok az idők, amelyek – a mából visszatekintve – a magyar olvasáskultúra kifejezetten pozitív korszakainak tűnnek (talán az ötvenes évek, de felmérési adatokkal is bizonyíthatóan a hatvanas évek első fele), nemcsak egyszerűen premodernnek, hanem diktatórikusnak is minősíthetők. A diktatúrák lebontásával elnyert szabadság tehát, sajnos, nem eredményez (legalábbis nem automatikusan) magasabb kulturális nívót – és ezt nemcsak az olvasás mennyiségi adatai, hanem az olvasás (és az olvasmányok) *minőségét* firtató kérdésekre adott válaszok is bizonyítják. Mielőtt azonban ez utóbbi kérdésre rátérnénk, vizsgáljuk meg az olvasmánybeszerzéssel kapcsolatos fontosabb tapasztalatainkat. (Erdélyi vizsgálatunkban sajnálatosan hiányoztak ezek a kérdések, így az alábbiakban csak négy ország magyarságára vonatkozóan tudunk adatokat közölni.)

A legutóbbi (a felmérés idején, illetve előtte utolsóként olvasott) olvasmányok beszerzési módja, illetve forrása tekintetében jelentős eltéréseket észleltünk a különböző országok magyarsága között. A legfőbb olvasmányszállítónak a *családi könyvtárak* bizonyultak: kb. minden harmadik olvasmány innen került ki Magyarországon, Kárpátalján és a Felvidéken. (A Vajdaságban még jelentősebb a szerepe: 100 olvasmányból 44 származott a házi könyvgyűjteményekből.) A *frissen vásárolt* könyvek aránya Magyarországon volt a legnagyobb (itt azonos súlyt képvisel a házi-könyvtárakkal), a legkisebb pedig Kárpátalján, valamint a Vajdaságban volt (mindössze 10% körül). *Közkönyvtárakból* általában a legutóbbi olvasmányok 10-15%-a származott, a legtöbb a Felvidéken (16%), a legkevesebb Kárpátalján (itt csak 3%!). Kárpátalja magyar olvasótábora a jelek szerint a könyvesboltok és a könyvtárak (nyilván objektív okokkal magyarázható) erősen visszafogott igénybevételét részint a saját, részint viszont a baráti házikönyvtárak állományával pótolja: minden harmadik olvasmányuk *ismerősök*, *barátok* kölcsönkönyveként jutott el hozzájuk. (Ez az egyharmados arány emlékeztet a hatvanas évek Magyarországnak hasonló adatára, de akkor a könyvtárak is az olvasmányoknak mintegy egyötödét közvetítették.)

Az otthoni könyvgyűjtemények azért tudnak jelentős szerepet vállalni a lakosság olvasmányellátásában, mert elterjedésük széles körűnek mondható. Egy-egy régió mintasokaságának legfeljebb egytizede nyilatkozott úgy, hogy nincs otthon könyvük, és a megkérdezetteknek általában 20-25%-a (a délvidékieknek csak egytizede) 300 kötet feletti állományról számolt be. Ezekben a gyűjteményekben túlsúlyban vannak a magyar nyelvű könyvek: a kárpátaljai magyarok kétharmada, a felvidékiek és a vajdaságiak mintegy fele él olyan házikönyvtártól övezve, amelynek túlnyomó többségét (több mint 90%-át) magyar nyelvű könyvek adják.

Végül, de nem utolsó sorban megvizsgáltuk a *könyvtártagság* kérdését. A megkérdezettek között 10 és 20% között mozgott azoknak az aránya, akik könyvtárnak mondták magukat: a Felvidéken és a Vajdaságban közlebb az egyötödös, Kárpátalján és Magyarországon pedig az egytizedes arányhoz. A szlovákiai magyarok valamivel magasabb könyvtárhasználói aránya az olvasmányközvetítésben is hasznosulni látszik (lásd fent), a vajdaságiaké kevésbé.

Olvasmányszerkezet, olvasói ízlés

Az olvasás minőségi mutatói – a hagyományos értelemben vett esztétikai–kulturális értékek tekintetében – az anyaországban legalább olyan mértékű visszaesést sejtetnek, mint a már említett mennyiségi adatok. Magyarországon az utóbbi másfél évtized alatt a *legutóbbi olvasmányok* között a XX. századinál régebbi (romantikus és realista) *klasszikus* irodalom aránya jelentősen csökkent (lásd az 1. sz. táblázatot), a *szórakoztató* („lektúr”, „bestseller” stb.) irodalom aránya pedig megnőtt. Emelkedett az elolvasott *ismeretközlő* könyvek aránya is. (A non-fiction iránti kereslet növekedését természetesen nem tarthatjuk negatív tendenciának, legfeljebb akkor, ha a szépirodalom teljes mellőzésével jár együtt – ami egyébként egyre gyakoribb jelenség.) Ha ezeket a tendenciákat összevetjük a legfrissebb határon túli adatokkal, az összehasonlításból az derül ki, hogy a klasszikus irodalom különböző válfajait inkább Magyarország határain kívül, a kommercialitásokat pedig határon belül preferálják. (A non-fiction és a modern irodalom esetében viszonylag kiegyensúlyozott az érdeklődés.) Tehát *a kisebbségben élők körében kedvezőbb az értékesebb irodalom, és erősebb a hagyományőrző attitűd.*

1. sz. táblázat

A legutóbbi olvasmányok összetétele a művek stílusa–jellege szerint
(Reprezentatív felnőtt minták százalékos megoszlása)

Az olvasmányok stílusa–jellege	A magyar könyvvasolók százalékában					
	Magyarország (1985)	Magyarország (2000)	Erdély (1998)	Kárpátalja (1999)	Felvidék (1999)	Vajdaság (2000)
Romantikus	8	3	9	8	6	8
Klasszikus realista (XIX. sz. és korábbi)	8	3	10	11	6	10
XX. századi realista	18	17	34	24	28	31
Modern (esztétikailag értékesnek tartott)	5	3	2	3	5	2

Az olvasmányok stílusa–jellege	A magyar könyv olvasók százalékában					
	Magyarország (1985)	Magyarország (2000)	Erdély (1998)	Kárpátalja (1999)	Felvidék (1999)	Vajdaság (2000)
Szórakoztató irodalom (krimi, kalandregény, bestseller stb.)	35	42	16	25	26	26
Non-fiction (ismeretközlő)	25	31	29	29	29	23
Nem megállapítható	1	1	–	–	–	–
Összesen	100	100	100	100	100	100

Az aktuális olvasmányok szerzőinek nemzetiség szerinti 1985-ös és 2000-es magyarországi megoszlása (lásd a 2. sz. táblázatot) a *magyar szerzők* kategóriájában és a (nyugat- és kelet-) *európai szerzők* körében *csökkenést*, a (túlnyomórészt észak-) *amerikai szerzők* esetében viszont jelentős *növekedést* (7%-ról 31%-ra) mutat. Itt is éltünk a határon túli összehasonlítás lehetőségével, és azt tapasztaltuk, hogy a határon túl mindenütt magasabb a magyar szerzők aránya, mint 2000-ben itthon; az amerikai szerzőké viszont alacsonyabb, mint 2000-ben Magyarországon. Vagyis *határainkon túl jobban ragaszkodnak a hagyományos értékhez és a nemzeti irodalomhoz*, és egyelőre nem vagy csak lassabban és fékezten követik a Magyarországon évtizedek óta egyre jobban kibontakozó kommercializálódási és amerikanizálódási tendenciát.

2. sz. táblázat

A legutóbbi olvasmányok összetétele a művek szerzőinek nemzetisége szerint
(Reprezentatív felnőtt minták százalékos megoszlása)

Az olvasmányok szerzőinek nemzetisége	A magyar könyv olvasók százalékában					
	Magyarország (1985)	Magyarország (2000)	Erdély (1998)	Kárpátalja (1999)	Felvidék (1999)	Vajdaság (2000)
Magyar	55	42	59	49	45	55
Európai (volt) szocialista országok népei	4	2	3	6	7	7
Egyéb (főleg nyugat-) európai országok népei	29	21	20	27	21	18
(Észak- és Dél-) Amerika	7	31	14	10	22	18
Egyéb	2	3	4	1	3	2
Nem megállapítható	3	1	–	7	2	–
Összesen	100	100	100	100	100	100

Eddig az olvasmányanyag egészének összetételét elemeztük, most konkrét szerzőnevekkel szeretnénk illusztrálni az olvasói érdeklődésben lezajlott változási tendenciákat. Elsőként (lásd a 3. sz. táblázatot) a *legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb magyarországi szerzőit* mutatjuk be, ahogy azt az 1964-ben, 1985-ben és 2000-ben végzett országos vizsgálatok regisztrálták.

A három lista három külön ízlésvilágot érzékeltet – pedig mindhárom a magyarországi felnőtt népesség közegében keletkezett, csak másfél-két évtizedes időközökben. **1964** olvasmányvilága nemcsak a klasszikus hagyomány és a nemzeti irodalom nagyjainak felkarolásában jeleskedik, hanem feltűnő az olvasói érdek-

lődés néhány nagy írónev körüli erős koncentrációja is: az összes (legutóbbi) olvasmány mintegy 30%-át négy író (Jókai, Gárdonyi, Móricz és Mikszáth) írta. Az okok elemzésére már több ízben kísérletet tettem, most itt csak annyit említenék meg, hogy a kiadáspolitikai okok mellett a legnagyobb szerepet az a (társadalom jelentős részét átható) lelkiállapot játszhatta, amely a levertt forradalom után alakult ki, és amelynek egyik fontos elemét a múltba való menekülés jelentette, és amely Jókai kiemelkedő népszerűségében csúcspontot ért el.

3. sz. táblázat

**A legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzői
reprezentatív magyarországi minták felnőtt könyv olvasói körében**

Sor- szám	1964*		1985		2000	
	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában
1.	Jókai Mór	16,2	Szilvási Lajos	3,7	Steel. D.	4,6
2.	Gárdonyi Géza	4,9	Jókai Mór	2,6	Cook. R.	3,8
3.	Móricz Zsigmond	4,9	Dumas (id.)	2,2	Lőrincz L. László	2,4
4.	Mikszáth Kálmán	4,1	Berkesi András	2,1	Jókai Mór	1,9
5.	Hugo. V	2,3	Merle. R.	1,8	Moldova György	1,7
6.	Verne. J.	2,2	Zalatnay Sarolta	1,8	Smith. W.	1,4
7.	Cronin. A. J.	2,2	Zilahy Lajos	1,3	Fable. V.	1,2
8.	Móra Ferenc	1,7	Móricz Zsigmond	1,1	Courths-Mahler. H.	1,0
9.	Mark Twain	1,5	Rejtő Jenő	1,1	Dallos Sándor	1,0
10.	Tolesztov. L.	1,4	Szabó László	1,1	King. S.	1,0

* Forrás: Mándi Péter: A könyv és közönsége. Bp. 1968. KJK. 107. p.

Az **1985**-ös lista lényegében abból a tudatvilágból ad – némi kulturális fénytöréssel – ízelítőt, amely a Kádár-rendszer évtizedei alatt alakult ki. Ez a klasszikus értéknek már csak fragmentumait tartalmazza, és két legadekvátabb, kiemelt népszerűségű íróalakja mintegy negyed évszázadon keresztül Szilvási Lajos és Berkesi András volt. Ők a szocializmus hazai konszolidálásának tudatipari élharcosai, és ahogy a meglehetősen vontatott konszolidációs kísérlet megbukott, az ő népszerűségük is elenyészett. (Legalábbis Magyarországon, ugyanis – lásd a 4. sz. táblázatot – határon túl a kilencvenes évek írólistáinak első 10 neve között még találhattunk velük.)

A harmadik, **2000**-ból való lista az ezredforduló új kulturális tudatállapotának lenyomata, amely már csak nyomokban őrzi a nemzeti hagyományt (a klasszikus világirodalmat pedig még úgy sem), viszont felkarolja és intenzív érdeklődésével tünteti ki minden idők szórakoztatóiparának „nemzetközi nagymestereit”. A különböző diktatúrák korszakai után eljött végre a szabadság, amelyben a társadalom zöme – legalábbis egyelőre – azt választja ki, ami talmi, és azt mellőzi, amit a XX. századi értelmiségi közmegegyezés esztétikai–kulturális értéknek tekintett.

**A legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzői
reprezentatív magyar minták felnőtt könyv olvasói körében**

Sor- szám	Erdély (1998)		Kárpátalja (1999)		Felvidék (1999)		Vajdaság (2000)	
	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában
1.	Jókai M.	5,8	Jókai M.	4,6	Jókai M.	3,6	Jókai M.	6,8
2.	Wass A.	2,9	Rejtő J.	3,5	Steel, D.	3,1	Rejtő J.	3,4
3.	Mikszáth K.	1,8	Mikszáth K.	2,3	Cook, R.	2,2	Steel, D.	3,1
4.	Móricz Zs.	1,8	Szilvási L.	2,0	Rejtő J.	1,4	Gárdonyi G.	2,3
5.	Gárdonyi G.	1,7	Dumas, A.	1,7	Dallos S.	1,2	Móricz Zs.	2,3
6.	Rejtő J.	1,4	Mitchell, M.	1,2	Mitchell, M.	1,2	King, S.	2,0
7.	Petőfi S.	1,2	Nemere I.	1,2	Móricz Zs.	1,2	Zilahy L.	2,0
8.	Steel, D.	1,1	Gárdonyi G.	1,2	Christie, A.	1,0	Kosztolányi D.	1,7
9.	Sütő A.	1,1	Móricz Zs.	1,2	Berkesi A.	0,9	Mikszáth K.	1,7
10.	Tamási Á.	0,9	Berkesi A.	0,9	Heller, J.	0,9	Cook, R.	1,4

Ha a 4. sz. táblázat határon túl regisztrált írólistáit összevetjük a magyarországi névsorokkal, akkor a legszembetűnőbb talán az, hogy értékvilágukban inkább hasonlítanak a hatvanas évek, mint az ezredforduló magyarországi népszerűségi listájához. (A felvidéki olvasottsági lista pedig talán leginkább az anyaország nyolcvanas évekbeli névsorát követi.) A határon túl még ma is mindenütt Jókai vezet, és bár már mindenütt felütötte fejét a szórakoztató irodalom is, a nemzeti klasszikusok „aranycsapata” szinte mindenütt (főleg Erdélyben) felvonul. És ugyancsak Erdélyben jelentős szerepet kapnak a régió – élő vagy holt – saját klasszikusai is. (Ehhez azonban hozzá kell tennünk egy újabb keletű, eddig még nem publikált tapasztalatunkat: 2002 nyarán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológia szakos hallgatóival 400 főre kiterjedő reprezentatív felmérést végeztünk Zetelakán, egy székely nagyközségben, és a legolvasottabb írónak immár – egy hajszállal Wass Albertet, továbbá Jókait és Gárdonyit is megelőzve – Danielle Steelt találtuk. Vagyis a kommercializálódási folyamatnak a határon túl is egyre láthatóbb jelei vannak.)

Az aktuális olvasmányokon kívül a „kedvenc” írókra és a nagy olvasmányélményekre is rákérdeztünk minden vizsgálatban. A „kedvencekre” vonatkozó információink már nem a viszonylag esetleges és múltékony olvasói érdeklődésre, hanem a korábbi jelentős, bensővé tett irodalmi élményekre alapozó, „stabilabb” olvasói ízlésre engednek következtetni. Ezeknek a mélyebb elkötelezettségekről áruklódó kedvelt íróknak és emlékezetes olvasmányoknak egy-egy olvasóra jellemző együttese alapján (egy-egy kért mindegyik műfajból több nevet és címet is megnevezhetett) – régi kutatási gyakorlatunkat követve – olyan „sűrített” (a kedvenc szerzők–művek esztétikai–stílári sajátosságait figyelembe vévő) ízléskategóriákat hoztunk létre, amelyekbe a rendelkezésre álló információk összehatását, domináns elemét vizsgálva soroltuk be az egyes olvasókat. (Az egyes ízléskategóriák rövid ismertetését lásd az 5. sz. táblázatban.)⁴

Olvasói ízléskategóriák
(Reprezentatív országos felnőtt minták könyvolvasóinak százalékos megoszlása)

A nagy olvasmányélmények és kedvenc írók alapján megállapított ízléskategóriák	Magyarország		Erdély	Kárpátalja	Felvidék	Vajdaság
	1985	2000	1998	1999	1999	2000
„Modern” (az értékes kortárs, illetve nem hagyományos XX. sz-i irodalom dominanciája)	5	2	8	4	3	3
„Klasszikus” (a XIX-XX. sz-i realista-klasszikusok dominanciája)	20	14	44	31	27	36
„Bestseller I.” (a nagy irodalom látszatát keltő félművészi, ill. álművészi irodalom dominanciája – értékes művek társaságában)	18	18	13	15	16	17
„Bestseller II.” (bestseller kedvencek önmagukban, ill. egyéb szórakoztató irodalom társaságában)	18	26	5	9	18	12
„Romantikus” (a XIX. sz-i romantika dominanciája)	14	13	16	18	15	15
„Lektűr” (a szórakoztató irodalom direkt műfajainak dominanciája, esetleg romantikával)	18	14	5	13	8	8
„Ismeretközlő” (kizárólagosnak tűnő non-fiction érdeklődés)	5	11	4	9	12	9
Besorolhatatlan	2	2	5	1	1	0
Összesen	100	100	100	100	100	100

Az 5. táblázat első tanulsága, hogy az interiorizált értékekre alapozó ízlés sokkal kevésbé változékony, mint az aktuális olvasmányokban kifejeződő olvasói érdeklődés: az anyaországban másfél évtized alatt a hét kategória közül csak háromnál mutatkozott jól érzékelhető (de nem túl jelentős) eltérés: a klasszikusok kedvelésén nyugvó ízléstípus arányszáma csökkent, az értékesebb művekkel nem társuló sikerkönyvek preferálására alapuló „bestseller II.” kategória, valamint a szépirodalmi érdeklődés híján ismeretközlő művekre fókuszáló beállítódás viszont erősödött. Vagyis a társadalom ízlésállapotának hangsúlyeltolódásaiban is megfigyelhető – szolidabb mértékben – az olvasói érdeklődés átrendeződésének két alaprendenciája: a *kommercializálódás* és a *praticizálódás*.

Ami pedig a *határon túli ízlésszerkezeteket* illeti (lásd ugyancsak az 5. sz. táblázatot), a magyarországitól való legjelentősebb eltérései főleg azokon a pontokon mutatkoznak, ahol az anyaország a legjelentősebb longitudinális változásokat produkálta: a „klasszikus” ízléskategória tekintetében a határon túli régiók (főleg Erdély) erősen vezetnek, a „bestseller II.” kategória esetében viszont (szerecsesen) alulteljesítenek. A képlet tehát hasonlatos az aktuális olvasmányokra (és azok szerzőire) vonatkozó megfigyeléseinkkel: a határon kívüli régiók felnőtt magyar olvasóinak olvasáskultúrája *értékorientáltabb és hagyományőrzőbb*, mint a magyarországi könyvolvasóké.

Új világ köszöntött ránk, amely az olvasáskultúrában (is) új korszakot hozott. Számolnunk kell azzal, hogy a szépirodalom, amely a demokrácia professzionális politizálási színtereinek kiépülésével jelentős pozíciókat veszített Magyarorszá-

gon, az olvasmányszerkezetben is várhatóan további tért veszít. Számolnunk kell azzal is, hogy a szépirodalmon belül tovább nő a felületesebb, a világdívatok hullámain hozzánk érkező újkeletű olvasmányok népszerűsége, és csökken a hagyományos érték, a klasszikusok és általában a magyar irodalom szerepe. Vagyis a vizuális kultúrában korábban és radikálisabban jelentkező globalizációs jelenségek (amelyek sokszor az amerikanizálódás köntösét veszik magukra) immár egyre nagyobb teret hódítanak az olvasáskultúrában is.⁵ A határon túli magyarság egyelőre még többé-kevésbé ellenáll e tendenciának, de Magyarország – Laokoonként – már e „szép új világ” kígyójának foglya.

Felmerül a kérdés, mi adhat erőt és ösztönzést a Magyarország határain kívüli élőknek e minőségileg jobb olvasói arculat kialakításához és megőrzéséhez? A kérdésre adható egyik, s talán legfontosabb választ a kisebbségi identitástudat jellemző vonásaiban kell keresnünk.

Identitástudat – nemzettudat

Az azonosságtudat olyan összetett és rétegzett tudati kapcsolatháló, amely – jó esetben – az egyént számos szállal köti a társadalom különböző kisebb-nagyobb formációihoz (család, lakóhelyi és szakmai közösségek, felekezet, nemzet stb.) Az alábbiakban a kötődések közül a nemzeti identitást, vagyis a nemzeti közösséghez kapcsolódó érzelmi–tudati viszonyt és ennek fajtáit vizsgáljuk, ahogy azt empirikus vizsgálatunk operacionalizálni tudta.

A nemzettudat meglétét – mint kutatók – nem tekintettük evidenciának. Mielőtt részletesebben vizsgáltuk volna összetevőit, típusait stb., rákérdeztünk arra, hogy egyáltalán *Számon tartja-e Ön magát egy (vagy több) nemzet, nemzetiség tagjaként (ha igen: melyikként)?* A kérdezettek 97–99%-a válaszolt igennel a határon túli régiókban, s ezen belül általában közel kilenctizednyi rész tartotta magát *egyedül* magyarnak. A két érték közötti mintegy 10%-os különbséget a vegyes (túlnyomórészt magyar–szlovák, magyar–ukrán stb.) identitásuk töltik ki. Erdélyben azonban az egyértelműen magyar identitást vállalók arányát magasabbnak – 95%-osnak – találtuk. Magyarországon pedig lényegesen alacsonyabb volt az identitást (90%), és a kifejezetten magyar identitást vállalók (85%) aránya. Vagyis *a kisebbségi helyzetben élők mindenütt nagyobb aktivitással vállaltak nemzeti hovatartozást és magyar identitást, mint az anyaországiak.*

A magyarságukat (valamilyen szinten) vállalóktól megkérdeztük, hogy *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?* A nyitott kérdésre az emberek spontán módon, rövidebben-hosszabban válaszoltak, és az identifikációs tényezők gazdag választékával szolgáltak. A további vizsgálatok számára ezt a gazdagságot kellett kezelhetővé tenni, s ezért a visszatérően előforduló hasonló szövegelemeket egymástól elkülönülő kategóriákba vontuk össze (lásd a 6. sz. táblázatot), és (most itt nem tárgyalat módon) tartalomelemzésnek vetettük alá.

A táblázat adatai arról vallanak, hogy a magukat (valamilyen mértékben) magyarnak tartó válaszadók mintegy 10-20%-a *negatív* érzésekkel vagy *közömbösen* reagált kérdésünkre, illetve nem akart rá válaszolni. A határon túli válaszadók mintegy 5%-a (Felvidéken 12%-a) számára a magyarság olyan természetes dolog, amibe „egyszerűen beleszületett”. Csaknem minden huszadik kisebbségi válaszadó a

nemzethez, szülőföldhöz, közösséghez, 13–20%-nyi hányad (a Vajdaságban a legtöbb: 28%) viszont egy sajátos nemzeti *kultúrához* (anyanyelvhez, irodalomhoz, népművészethez, szokásokhoz, hagyományokhoz stb.) való tartozásban éli meg a maga magyarságát. A kultúrán kívüli „legizmosabb” kategóriákat – határon túl (különösen Kárpátalján és Erdélyben) – a *pozitív érzelmekre*, illetve a *cselekvéses vállalás* (8. sz. kategória) gesztusára építő azonosságtudat jelenti.

6. sz. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”
 Identitás-kategóriák százalékos megoszlása a magyar nemzetiségű felnőtt népesség körében
 (1998–2000)

Sor-szám	Identitáskategóriák	Magyarország	Erdély	Kárpátalja	Felvidék	Vajdaság
1.	Nem tudja, ill. nem válaszolt.	11,1	9,8	7,8	8,1	5,8
2.	(Kizárólag) negatív élmény: hátrányos kisebbségi helyzet, nehézségek, szenvedés, nyomásztó élmények, elnyomás.	4,4	1,7	2,1	3,3	7,4
3.	Közömbös , mindegy, mi vagyok” olyan, mint más néphez tartozni; semmi (különösét) nem jelent; fontosabb embernek lenni”. vegyes” identitás.	2,2	3,9	0,8	5,9	7,2
4.	Természetes , magától értetődő adottság , amibe beleszülettünk; származás dolga: őseink is magyarok voltak.	16,0	5,2	5,3	12,0	5,9
5.	Tartozni valahová (egy közösséghez, nemzethez, néphez, országhoz, szülőföldhöz, szűkebb környezethez, családhoz).	14,8	4,0	3,1	4,6	6,3
6.	Közös (anya)nyelv, kultúra , hagyomány, történelem, vallás, szokások, magyar iskolázás, nevelés.	9,6	12,9	13,7	19,8	28,2
7.	Büszkeség , ill. más pozitív érzés (öröm, boldogság, dicsőség, megtisztelő dolog, megnyugvás, mindent jelent); illetve pozitív jellemvonások (becsülettel, tisztességgel kell – magyarként – élni).	37,5	29,4	29,9	24,5	21,9
8.	(Nehézségek ellenére) vállalás, küzdelem, helytállás, feladat : kisebbségi lét, hátrányos helyzet ellenére megőrizni, ápolni, megmaradni kell; a szabadságot, kisebbségi jogokat meg kell védeni ill. ki kell harcolni: az identitást át kell hagyományozni a következő generációkra.	4,4	33,1	37,3	21,8	17,3
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Megállapíthatjuk, hogy az ezredforduló határon túlról származó adatait sok hasonló vonás köti össze. (Különösen az identitástípusok erdélyi megoszlási arányszámai és a kárpátaljai adatok hasonlítanak egymásra, valamint a szlovákiai és a vajdasági magyarok identitásstruktúrája mutat megegyező vonásokat.) Mind a négy említett régióra jellemző, hogy a nemzeti hovatartozás-tudat három pillérre – és ez már a kilencvenes évek elején is így volt – a *kulturális elemek* (pl.: anyanyelv), a *pozitív érzelmek* és az identitást a nehézségek ellenére is vállaló *erkölcsi tartás* bizonyult. Mind a 6. sz. táblázat, mind pedig a tartalomelemzéses módszer itt most nem részletezett tanulságaira támaszkodva azt mondhatjuk, hogy az utóbbi elemet különösen Kárpátalján és Erdélyben találtuk erősnek, a pozitív érzelmeket pedig Kárpátalján. A közelmúltba visszatekintve pedig azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a kilencvenes évek során mind a négy vizsgált határon túli magyar közösségben *jelentősen csökkent a nemzettudat érzelmi telítettsége, nőtt*

viszont tudatossági, vállalási intenzitása és kulturális (főleg anyanyelvi!) kötődése. Mindez azt jelenti, hogy a kilencvenes évek során a Kárpát-medence Magyarországon kívüli térségeiben erősödött a magyar népesség kultúrnemzeti összetartozás-tudata.

Az *anyaország* identitásképlete sajátos vonásokkal rendelkezik, és több tekintetben jelentősen eltér a kisebbségi nemzettudat szerkezetétől. A kilencvenes éveket végigkísérő tapasztalatunk szerint a „természetes dolog, adottság, amibe beleszülettünk”, valamint a „tartozni valahová (országhoz, nemzethez)” választípusok megőrizték, sőt némileg növelték a magyarországi identitástudat szerkezetében betöltött meghatározó (a határon túli magyarokét jelentősen meghaladó) szerepüket. A jelek szerint azonban az anyaországban nem következett be az identitás pozitív (de sokszor szinte közhelyszerű) érzelmi elemeinek visszaszorulása, és a kulturális és egyéb tudatosabb (vállalás–feladat–áthagyományozás) összetevőkre való ama áthangolódása, ami a határon túl a kilencvenes évek fő változási tendenciájának mutatkozott. *A nemzet- és haza-fogalmak bizonyos erősödését Magyarországon nem kísérte kellő tudatosodási folyamat, s a leegyszerűsítő érzelmi hozzáállás erőteljes jelenléte mellett – sajátos ellentétként és a nemzeti identitástudat „szétfeljedésének” jegyeként – mintha erősödött volna az identitás problematikájától való tartózkodás is.*

Végső soron Magyarország és a határon túli magyar társadalmak identitás-„szavazatai” – a különbségek mellett – erősen hasonlítottak is egymásra; tehát a nemzeti identitás típusai és alkotórészei tekintetében az egyes régiókat a különbözőségek és a hasonlóságok, a regionális és az össznemzeti jegyek sajátos egysége jellemzi, amelyben *az össznemzeti vonások tűnnek erősebbnek.*

Olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata

Már az eddigiekből is meglehetősen egyértelműséggel nyert bizonyítást, hogy a kulturális örökség alkotóelemei (anyanyelv, hagyományok, művészetek, történelmi múlt stb.) a közép-európai magyar nemzeti azonosságtudat egyik legfontosabb tartópillérét jelentik. Az alábbiakban – szimbolikus jelentésére apellálva – a kultúra világából kiemeljük és újból reflektorfénybe állítjuk az olvasáskultúrát, mégpedig azzal a konkrét szándékkal, hogy szélesebb körben és megbízhatóbb körülmények között (nagyobb létszámú reprezentatív mintáktól nyert adatok alapján) megismételjük a kilencvenes évek első felében végzett vizsgálatunkat: az egyes olvasási teljesítményszintek valóban megfeleltethetők-e bizonyos identitástípusoknak, és ha igen, melyeknek?

A kérdés megválaszolásához a 7. sz. táblázat nyújt segítséget. (Ez a táblázat szisztémájában hasonló a kilencvenes évek első felében készült vizsgálatok táblázatos kimutatásához.⁶ A táblázat több tucat keresztábla tanulságát összegzi azáltal, hogy országonként találkoztatja az egymással korreláló, tendenciaszerűen „kötelekben repülő” (együtt előforduló) olvasási és identitástípusokat. (A legnívósabbnak tartható olvasásgyakorisági és ízléskategóriákat – kiemelés céljából – kövéren szedtük. Az ízléstípusok részletesebb ismertetését lásd az 5. sz. táblázatban.)

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

Az egyes identitástípusok által preferált *könyvolvasási szokások (olvasásgyakorlás, ízléstípus)**
(Öt ország magyar nemzetiségű felnőtt mintáinak válasza alapján.)

Identitáskategóriák**	Magyarország (2000)	Erdély (1999)	Kárpátalja (1999)	Felvidék (1999)	Vajdaság (2000)
<i>Válaszhiány, meghatározhatatlan</i>	nem (időnként) olvasók; „lektúr	„nem olvasók; „ismeretközlő”	nem olvasók; „ismeretközlő”, („bestseller+lektúr”)	nem olvasók; „ismeretközlő”	nem vagy időnként olvasók; „bestseller+lektúr”
<i>Negatív és közömbös</i>	nem olvasók; („ismeretközlő”, „bestseller+lektúr”	(nem vagy nagyon ritkán olvasók); „bestseller+lektúr”, „ismeretközlő”	nem olvasók; „bestseller+lektúr”	nem (és ritkán) olvasók; „lektúr”, „ismeretközlő”	nem olvasók; „bestseller+lektúr”
<i>Természetes adottság</i>	nem (nagyon ritkán) olvasók; „ismeretközlő”, „lektúr” („romantikus”)	nem olvasók; „bestseller+lektúr”	„bestseller+lektúr”; („ismeretközlő”)	nagyon ritkán (és nem) olvasók; „ismeretközlő” („romantikus” „lektúr”)	nem és nagyon ritkán olvasók; („bestseller+lektúr”, „romantikus”)
<i>Tartozni valahová</i>	(rendszeres olvasók) „modern”	(időnként és rendszeresen olvasók)	(rendszeres olvasók); („modern+klasszikus”)	(olvasók); „lektúr”, „ismeretközlő” („romantikus”)	(rendszeres olvasók); („ismeretközlő”)
<i>Közös anyanyelv, kultúra</i>	rendszeres (időnként) olvasók; „modern”	időnként és rendszeresen olvasók; „modern+klasszikus”	(időnként és rendszeresen olvasók); „modern+klasszikus” („ismeretközlő”)	rendszeres olvasók; „romantikus” („modern+klasszikus”)	időnként (és rendszeresen) olvasók; („ismeretközlő”, „bestseller I.”)
<i>Pozitív érzelmek</i>	rendszeres olvasók; „bestseller”, „romantikus”	időnként (és rendszeresen) olvasók; „bestseller I.”, „romantikus”, („bestseller+lektúr”)	nem olvasók, időnként (rendszeresen) olvasók; „romantikus”, („bestseller”)	időnként olvasók; „romantikus”, „bestseller I.”, („lektúr”)	nagyon ritkán és rendszeresen olvasók; „ismeretközlő”, „romantikus”
<i>Vállalás, feladat</i>	(rendszeres olvasók) „modern”, („romantikus”)	(időnként és rendszeresen) olvasók; „modern+klasszikus”	(rendszeres) olvasók; „modern+klasszikus”, („bestseller I.”, „ismeretközlő”)	időnként (és rendszeresen) olvasók; „bestseller II.”, „modern+klasszikus”, („bestseller I.”)	olvasók; „romantikus”, „modern+klasszikus”, („bestseller I.”)

* A táblázat egyes celláiban látható olvasási teljesítményszintekbe az adott identitáskategória képviselői az általánosan nagyobb eséllyel – általában a legmagasabb arányban – sorolódtak be. (Zárójelbe tettük a mérsékeltben, de ugyancsak preferált, illetve a tartalomelemzéses módszerrel megállapított identitás-elemek által vonzott olvasási szinteket.)

** (Részletesebb leírásukat lásd a 6. sz. táblázatban!)

A táblázat alsó és felső sávja meglehetősen jól kivethető üzenetekkel szolgál. Akik számára a nemzeti közösséggel való kapcsolatteremtés csak *töredékesen* vagy *sehogy* nem sikerül, illetve akik ezt nem is ambicionálják, vagy ha igen, számukra ez pusztán negatív élményt jelent (lásd az első két identitáskategóriát), azok általában – úgy mint korábban – egyúttal az olvasáskultúrának is a legdeficitesebb fokozataihoz tartoznak: nem vagy nagyon keveset olvasnak, s ha igen – kerülvén az esztétikai értéket – főleg kommersziális és praktikus igényszinten teszik ezt. A *cselekvően vállalt*, feladatorientált (a táblázatban az utolsó) identitáskategóriába tartozó kérdezettek viszont mindegyik vizsgált régióban általában sokat (vagy a kevésnél többet) olvasnak, és többnyire a régebbi és az új értékes irodalom, illetve a szín-

vonalasabb szórakoztató irodalom (esetenként a non-fiction) elkötelezettjei – akár csak egy évtizeddel ezelőtt.

A *pozitív érzelmekre* támaszkodó, emocionális beállítódású identitáskategóriához – ugyancsak több ország magyarságára kiterjedő érvénnyel – a rendszeres olvasók mellett már inkább a kevésbé gyakran olvasók vonzódnak, és azok, akiknek ízlésvilágához a romantikus, valamint a hatásosságra és a „nagy” irodalom látszatára törekvő ún. bestseller irodalom áll közel. Úgy tűnik, hogy a kifejezetten érzelemcentrikus identitástípus kilencvenes években tapasztalt visszaszorulása egyúttal ízlésbeli holdudvarának megváltozását is eredményezte, ugyanis a kilencvenes évek elején–első felében ez az identitásbeállítódás még sokkal jobban vonzódott a klasszikus irodalmi értékekhez. (Talán a rendszerváltozás utáni euforikus állapot lassú visszaszorulásáról és az akkor még logikusan magasabb emocionális szint csendesüléséről és egyben devalválódásáról, valamint az „identitásenergiák” más csatornába való átcsoportosításáról van szó.) Ilyen átcsoportosulási lehetőséget jelentett a *kulturális* elemekkel (anyanyelv, művészetek, hagyomány, történelmi emlékek stb.) átszőtt identifikációs típus, amely a korábbi vizsgálatok során még nem volt önálló kategória; létét az újabb felmérések által tapasztalt megnőtt említésszáma kényszerítette ki. Az ennek a holdudvarában megjelenő olvasási teljesítmények – meglehetősen logikus módon – egyenletesen magas színvonalúnak mutatkoznak. Valamelyest hasonló a helyzet a „*tartozni valahová*” (közösséghez, nemzethez, szülőföldhöz, stb.) típus esetében is, amelynek kulturális profilja a jelek szerint letisztulóban van: a kilencvenes évek elején a hozzákapcsolódó olvasói viselkedésformák (főleg az ízlésformációk) még nagyon vegyes képet mutattak, most viszont vonzásköre (talán csak a szlovákiai magyarságot leszámítva) kulturális értelemben a jobbik irányba mozdult el. Külön említést érdemel az e kategóriában szereplő, és az (itt most nem részletezett) tartalomelemzési módszerrel elkülönített *nemzet*-fogalom, amely tendenciaszerűen (ismét a Felvidéket leszámítva) a kifejezetten színvonalas kulturális környezetben találta meg adekvát közegét. Ugyanez már korántsem mondható el a „*természetes adottságként*” definiált – meglehetősen reflektálatlan – önazonosság-típusról (amely szerint az identitás egyszerűen „beleszületés” dolga), amely egy évtizeddel ezelőtt még ugyancsak nagyon vegyes (és hiányos) kulturális töltéssel rendelkezett, és amely napjainkra rosszabbik esélyét realizálta: beágyazódott a kevésbé színvonalas olvasói teljesítmények közé.

Az identitástípusok kulturális arculatának változásai vélhetően kapcsolatban vannak a közép-európai (magyar) identitás már említett átrendeződésével: az emocionális beállítódás visszaszorulásával és az összetartozás érzését tudatosabban kifejező kulturális jellegű elemek előtérbe kerülésével, vagyis a *kultúrnemzeti identitástudat erősödésével*.

A nemzettudat különböző típusának és az olvasáskultúra teljesítményszintjeinek ismételt egybevetése korábbi megfigyeléseink megerősítését hozta. Az olvasáskultúra kitüntetett értékteremtő és értékkijelző szerepe többek között az egyéni és a társadalmi identitástudattal való szoros kapcsolatában is megnyilvánul: a mennyiségileg és minőségileg is hiányos olvasáskultúra általában deficites (töredékes, hátrított) azonosságtudattal jár együtt, míg az egyik diszciplína (esztétikai, kulturális, morális stb.) *értéktelítettsége* vonzza a másik hasonló állapotát. A kulturálisan értékesnek mondható olvasási teljesítmények tendenciaszerűen a *vállalt*,

a kellően tudatosított, a nemcsak érzelmileg, hanem cselekvőleg átélt és az adott közösség kulturális örökségét megbecsülő és birtokba vevő identitást emelik föl a maguk szintjére. (De azt nem állítjuk, hogy okvetlenül a magasabb olvasási teljesítmények hozzák is létre ezt a fajta identitást. Mert ahogy a gyakori és színvonalas olvasás közreműködhet bizonyos értékek kifejlésében, kondicionálásában, úgy – főleg az idősebb kori – egyéni és társadalmi értékrendek is szabályozhatják, hogy gazdájukhoz milyen olvasnivaló jusson el és milyen mélységben.) Azt már régebb óta tudjuk, hogy az olvasás minősége kapcsolatot tart fenn a személyiségbe beépült értékekkel, minden bizonnyal az identitástudat milyenségét is ez utóbbiak egyikének tekinthetjük.

Kissé leegyszerűsített képlet szerint a határon túli magyarok olvasáskultúrája és nemzettudata egyaránt magasabb szintűnek bizonyult a magyarországinál. Mindkettő feltehetőleg a kisebbségi helyzet identitást erősítő nyomása alatt állt elő, mint ahogy a kora-kádári diktatúra értékdeficit állapotát a magyarországi társadalom is egy értéktelítettebb (olvasás-) kultúrával ellensúlyozta az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, a hatvanas évek elején. (A közép- és késő-kádári korban pedig, amikor a diktatúra felpuhult, a társadalom védekező energiái is megcsappantak, és ez – többek között – az olvasáskultúra egyre fokozódó kommercializálódási és prakticzálódási tendenciájában is megmutatkozott. A Kárpát-medence Magyarországon kívül élő magyarsága tehát olvasáskultúrájának tradicionális vonásaival identitásának megőrzését szolgálja; identitástudatának markánsabb jellege pedig egyúttal premodern, értéktelítettebb olvasási szokásait konzerválja.

JEGYZETEK

- 1 Részletesebben lásd: Gereben Ferenc: *Könyv, könyvtár, közösség. (A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében)* Bp., 1998. OSZK. 67–83. p.
- 2 Az eredmények összefoglaló elemzését lásd: Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar kisebbség körében.* Bp., 1999. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely
- 3 Kötet formájában eddig az erdélyi vizsgálat eredményei jelentek meg: Gereben Ferenc–Tomka Miklós: *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben.* 2. kiad. Bp., 2001. Teleki László Alapítvány, Corvinus K.
- 4 Bővebben – a módszer részletes ismertetésével – lásd: Gereben Ferenc: *Könyv, könyvtár, közösség.* 118–119. p.
- 5 Nagy Attila: *Modernizáció, globalizáció, amerikanizáció? Változási tendenciák a hazai olvasási és könyvtárhasználati szokásokban* = *Könyvtári Figyelő*, 1997/3.sz.
- 6 Lásd: Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség.* 215. p.

Gereben Ferenc